

Filip Gallicius Saluz, 1504-1566 : perche cha'ls Engiadinais e'ls Jauers d'eiran d'vantats evangelics-refuormats

Autor(en): **Bezzola, Rudolf N.**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **108 (1995)**

PDF erstellt am: **25.04.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236079>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Filip Gallicius Saluz, 1504–1566

Rudolf N. Bezzola

Perche cha'ls Engiadinais e'ls Jauers d'eiran d'vantats evangelics-refuormats

Introducziun

Dürant ils ultims ans m'han dit plüssas jadas giasts da la Svizra Bassa e da la Germania: Co es quai cha l'Engiadina chi'd es situada tanter l'Italia e l'Austria, chi sun pajais catolics, es d'vantada evangelica? Schi's resguarda plünavant cha'ls centers da la refuormaziun – Wittenberg cun Martin Luther e Turich cun Huldrych Zwingli – sun distants da nossa val muntagnarda, circundada da muntagnas, e cha da quel temp nu d'eiran noss pass e nossas vals transibels ne tras straduns cun charrozzas, maindir cun viasfiers e cun autos, schi sun talas dumandas tant plü inclegiantaivlas.

Ma Conradin Bonorand, il perscrutadur minuzius dal temp da l'umanissem e da la refuormaziun, fa attent al fat, cha l'Engiadina e la Val Müstair nu d'eiran aint pel 1500 uschè giò d'via sco chi's pudess crajer, dimpersè cha lur pass d'eiran eir «vias culturalas» e ch'ün ampel numer da giuven da nossas cuntradas vaivan frequentà scoulas latinas ed universitats a l'ester. Nus Rumantschs pensain a *Gian Travers* da Zuoz, mastral d'Engiadin'Ota, guvernatur in Vuclina ed autur da la «Chanzun da la guerra dal chastè da Müsch» e da divers dramas biblics in rumantsch, chi vaiva passantà da giuven traidesch ans per l'Europa intuorn. Documentà esa ch'el d'eira immatriculà dal 1505 a l'università da Lipsia (Leipzig) e dal 1511 a Freiburg i.Br. OTRAS immatriculaziuns: 1520 a Basilea «*Luzius Notall* de Engadina», 1523 e 1524 ad Ingolstadt *Filip Gallicius* da «Puntwyl» tanter Müstair e Tuor/Taufers, 1527 a Basilea *Friedrich de Salis* e *J. B. de Salis*, ad Ingolstadt 1528 «*Marcus Tadius Alpinus*» (Tach da Zernez) e 1529 *Joannes Colani*. Tanter 1500 e 1522 d'eiran immatriculats a Vienna daplü co üna dunzaina students engiadinais. L'umanist e poet latin *Simon Lemnius Margadant* (nat a Guad dadour Sa. Maria V.M.) dess avoir stübgia a Cuaira, Turich, Basilea, Vienna, Ulm, Augsburg, Ingolstadt e Wittenberg.

Situaziun da stadi, cultura e baselgia intuorn il 1500

Dal 1367, 1424 e 1436 as vaivan fuormadas illa Rezia la Lia da la Chadè, la Lia Grischa e la Lia da las Desch Drettüras e's vaivan svilup-padas cul temp al «*Stadi liber da las Trais Lias cumünas in Rezia*». A Chalavaina vaivan els battü l'armada habsburgaisa. Consciains da lur pussanza, vaivan els cumprà il Signuradi da Maiavilla/Maienfeld e conquistà 1512 sco pajais suottamiss tuot la Vuclina e Clavenna. Da las pussanzas europeicas Austria-Habsburg, Milan, il Papa e la Frantscha gnivan els ambits sco sudats mercenaris. Davo la scuverta da l'America e tras il movimaint umanistic as vaiva schlargià l'orizont europeic. *L'umanissem* postulaiva: «*ad fontes*», inavo pro las funtanas da la cultura e da la baselgia. Erasmus da Rotterdam vaiva publichà dal 1516 a Basilea il Nouv Testamaint in grec.

Quels decennis fluriva la vita exteriura dal pövel ed eir da la baselgia. Baselgias e chapellas gnivan fabrichadas e renovadas. In cuntrast staiva la vita spiertala e morala dal clerus, dals preirs e dals ovais-chs fin al Papa a Roma. Üna impreschiun da las relaziuns survgnina tras üna remarcha da l'an 1518 a Zuoz: il preir d'ingaschar per la messa da la daman, nu das-cha esser ün bavader public, ün guerrier, ün giovader e neir ün tuschander da duonnas.

Ils artichels da Glion (Ilanz) 1524

Dals 18 artichels decis da la *Dieta (Bundestag) da las Trais Lias* prescrivan 15 artichels renovaziuns ecclesiasticas: L'ovais-ch da Cuaira nu das-cha plü esser iertavel d'ün preir chi moura. L'ovais-ch nun ha plü il dret d'interdict sur d'üna cuntrada in cas d'ün mordraretsch d'ün preir: el nu po scumandar perquai la messa e'ls sacramaints. Il tribunal da la cuort episcopala nu po plü sentenziar in chosas civilas. Ils nuders, advocats, sigilladers e procuratuors da l'ovais-ch nu das-chan etscher taxas massa otas e neir discuorrer latin pro trattativas da güdisch, a dis-favur da las parts. L'ovais-ch suffragan nu dess levar in avegnir pro la consecraziun da baselgias, chapellas, uters, vestits da messa e.u.i. taxas arbitrarías, ma be tant per cuvernar las spaisas. Ingün preir nun ha in avegnir plü il dret da laschar proveder sia plaiv dad ün vicar malpajà e da metter il surplü da las entradas da pravenda in si'aigna busacha. Mincha spiritual dess abitar al lö da seis uffizi e lavurar sves ed a muri-

bunds spordscher svesc cuffort e sacramaints. A preirs, muongs e muongias esa scumandà dad intgnair a muribunds da far testamaints e legats a favur da la baselgia. Ils preirs as dessan vestir e deportar sco preirs. Patruns feudals e collatuors da plaivs nun han plü il dret da tscherner sulets il preir nouv, dimpersè be in perincletta culs members da la plaiv. – Siand cha dal 1524 saran stats amo tuots deputats da las drettüiras a la Dieta members da la baselgia catolica, esa da's schmüravgliar da lur decisiums.

Il cumanzamaint da la refuormaziun

Il student da giurisprudenza *Martin Luther* d'eira entrà 1505 in clostra per obtgnair la beadentscha cun tscherchar la perfecziun tenor las prescripziuns da sia baselgia catolica. «Eu d'eira fich pietus sco muong e d'eira listess trist, causa ch'eu pensaiva cha Dieu nu'm saja grazchus.» Davo lungs e greivs cumbats ha'l scuvert, legiand il Nouv Testamaint, cha Dieu es misericordiaivel e regala sia grazcha, schi's tschüffa fiduzcha in el. Cretta es fidanza in Dieu misericordiaivel. Als 31 october 1517 ha'l publichà a Wittenberg 95 *tesas* cunter la pratcha da la baselgia da vender chartas d'absoluziun dals puchats, cha'l muong Tetzeldersaiva in nom da l'ovais-ch.

In schner 1519 ha cumanzà *Huldrych Zwingli* a Turich a predgiar in davorouda tuot l'evangeli da Matteus e na be las pericopas perscrittas da la baselgia, per tuornar «ad fontes», a las funtanas da la baselgia. Davo duos disputaziuns l'an 1523 ha decis il cussagl da Turich da refuormar la baselgia.

L'an 1523 es rivà a Cuoir il preir *Joannes Comander* sainza lair esser refuormatur, ma ha cumanzà a predgiar l'evangeli per render cuntschaint a Gesu Crist. Quatras es el dvantà fin a sia mort 1557 il refuormatur principal illas Trais Lias. Per el nu's restrendscha la refuormaziun a la predicaziun dal pardun dal puchà unicamaing tras Cristus ed al cumbat cunter la tirannia dal papissem, sco chi scriva seis biograf *Wilhelm Jenny*, dimpersè tuot la vita dess dvantar obedientscha vers il Cristus vivaint: santificaziun in vita privata e publica.

Oters preirs chi vaivan schmiss da far la messa ed han cumanzà a predgiar l'evangeli d'eiran *Jakob Spreiter* i'l Partens ed a Tavo, *Joannes Blasius* a Malans, *Andreas Fabricius* a Tavo, *Peter Brun* a Glion e contuorns e.o. L'Engiadina d'eira amo davo las muntagnas. Tras Galli-

cius s'ha quai müdà. Traugott Schiess scriva in «Quellen zur Schweizer Geschichte», tom 23: «Sper Comander ha sainza dubi *Filip Gallicius* il dret da portar *il titul d'ün refuormatur dal Grischun*, e bainschi po el gnir nomnà specialmaing *il refuormatur da l'Engiadina*.»

L'istoriograf grischun Conradin von Mohr til characterisescha uschè: «*Cun fö e flamma e perseveranza ha el prestà enormamaing bler per la refuormaziun*.»

Derivanza e giuventüna da Filip Gallicius Saluz

Filip es nat als 4 da favrer 1504 a «Puntwyl» sper üna punt dal Rom tanter Müstair e Tuor/Taufers sco figl dad *Adam Jon Saluz* chi d'eira gnü nan dad *Ardez*, plüprobabel sco farrer, e da *Uorschla*, *figlia da Joannes Gallicius da Chamues-ch*. Duri Champell intuna in sia «Topografia» cha'ls genituors d'eiran Engiadinais da patria e famiglia. I nu's sa dal sgür, ma i's po suppuoner ch'el haja giodü la prüma instrucziun illa clostra da las muongias benedictinas a Müstair o pro'ls muongs benedictins a Mariamunt. Siand cha *Füssen i'l Allgäu* til d'eira cuntschaint eir plü tard, esa pussibel ch'el s'haja acquistà sia instrucziun e cultura classica là illa scoula da la clostra da St. Magnus. Là varà'l imprais tudais-ch, latin e forsa eir fingià grec ed ebraic. Sgür esa be ch'el d'eira immatriculà ils ans 1523 e 1524 a *l'università dad Ingolstadt* sco «*Philippus Galitz ex Curia Rhetia*» e lura sco «*Dom. Philippus de Galliciis ex Taufers*». Remarchabel esa cha güst a l'università dad Ingolstadt instruiva dr. Eck sco professor principal chi d'eira l'adversari il plü cumbattant cunter il refuormatur Martin Luther. I's pudess suppuoner cha Gallicius haja frequentà a Wittenberg prelecziuns dals refuormatuors Luther e Melanchthon, ma quai nun es cumprovabel.

Gallicius sco chaplan a Chamues-ch 1524

Pacs mais davo sia prüma messa i'l cumün patria da sia mamma ha predgià Gallicius *sur da la valur e'l merit da la paschiun da Cristus*, da la vaira cretta in Cristus e da seis effet ed eir da las bunas ouvas, però sainza attachar ferm la doctrina catolica e neir la messa ed otras üsanzas catolicas, sco chi scriva Champell in sia Istorgia retica. Id es da presümer ch'el d'eira gnü impreschiunà da l'incletta nouva da l'evan-

geli, opür tras las cuntraversas tanter Luther ed Eck in Germania o tras publicaziuns e rebombs reformatrices nan da la Germania, sü da Turich o aint da Cuaira.

Disputaziun a Glion, 7–9 schner 1526

L'ovais-ch da Cuaira vaiva plant cunter Comander ed oters predichants pro la Dieta da las Trais Lias pervi dad eresia, spiert revoluziunari e sectiric, predicaziun in cuntrast culla tradiziun da la baselgia, critica vers ils set sacramaints, *spredsches da la messa e cumbat cunter il gegünar, las offertas ed oter. Cha quai saja ün privel pel stadi, sco la guerra dals paurs revoluziunaris in Svevia (Schwabenland).

Comander, gnü cità avant la Dieta Pitschna da las Lias, as defenda: Nus vain be predgià l'evangelì, il pled da Dieu. Nus refusain l'anabaptissem e'l spiert revoluziunari. In nom da 40 predichants dumand eu üna disputaziun publica. Cumbain cha'l vicar da l'ovais-ch es cunter, vain convochada üna disputaziun avant ils «cheus» da las Lias a Glion.

Comander vaiva pardert 18 tesas: Sco vardà ed autorità dess valair illa baselgia be quai chi correspuonda a la Soncha Scrittüra: «*La baselgia es nada our dal pled da Dieu, sto restar pro quel e na tadlar sün ün'otra vusch.*» Sco na biblic esa da *refüsar*: 1. *Il Papa* sco intermediatur tanter Dieu e'ls umans. 2. *La messa*: L'unica offerta da Cristus a la crusch es sufficiainta, la messa sco repetiziun da l'offerta da Cristus nun es biblica, anzi üna disfamaziun dal patir sonch da Gesu. 3. *Il bargiatöli* (Fegefeuer), *la veneraziun da purtrets*, *la confessiun auriculara* (Ohrenbeichte) e'l *celibat dals preirs*. Na regnar la baselgia cun pussanza mundana, dimpersè vagliar sur da la scossa da Cristus cul pled da Dieu.

Per la vart catolica discuorra in prüma lingua *l'abat Schlegel* da la clostra San Luzi a Cuaira. El güstifichescha il primat dal Papa cul evangelì da Matteus 16, 18: «Tü est Petrus, e sün quaista peidra vögl eu edificar mia baselgia.» – *Comander* respuonda: La peidra es Cristus. El citescha 1. Cor. 10, 4: «Quaist spelm eira Cristus», 1. Cor. 3, 11: «Ingün nu po tschantar ün oter fundamaint co quel chi ais fingià tschantà e chi ais Gesu Crist», Ef. 2, 20: «Edifichats sül fundamaint dals apostels e profets, intant cha Cristus Gesu ais la peidra da chantun», Psalm 18, 2, Mt. 21, 24–28, Mt. 16, 23, Lc. 20, 17, Dan. 2, 34, Es. 28, 16, 1. Petr. 2, 6 etc. – L'abat e'l vicar episcopal admettan in ün tschert möd cha la baselgia saja nada our dal pled da Dieu, ma cha quai nu pregüdichescha la posiziun dal Papa.

Sper oters temas ed oters votants as fa dudir eir *Cristian Berri*, il magister a la cuort episcopala a Cuoir, culla dumanda, schi nun es da tadlar eir süls magisters e baps da la baselgia, scha'l Spiert Sonch discuorra our dad els. Uossa respuonda *Filip Gallicius*, il chaplan amo giuvenil da Chamues-ch: «Sainza dubi, frar Cristian, esa da tadlar la vusch dal Spiert Sonch, apaina chi'd es sgür, cha quella discuorra our da la bocca dals magisters e baps spirituals. Ma che tschertezza vaina, cha quai es propcha il Spiert Sonch chi discuorra tras els? Qua ans guida be üna regola cun sgürezza, scha'ls plets dal Spiert as cunfan cun quels da la Scrittüra.»

Davo ün votum lunghischem da l'abat Schlegel nun es Comander plü gnü a pled e la disputaziun d'eira a fin. L'esit nun es stat evidaint. Il resultat da la disputaziun d'eira tantinavant favuraivel pels predgiaders da l'evangeli per il fat cha la Dieta da las Lias nun ha dat udientscha al plant da l'ovais-ch da Cuoir cunter Comander e'ls oters predichants e cha set preirs s'han vouts da la vart dals predichants.

Seguonda charta d'artichels da Glion, 25 gün 1526

La Dieta da las Trais Lias decida:

Ils drets politics da l'ovais-ch da Cuoir, dals preirs e muongs dessan gnir *abolits*. La cumpetenzza d'occupar ils uffizis da chastlans, mastrals o güdischs pertocca unicamaing a l'autorità da mincha lö o drettüra o a tuot ils vaschins chi pon tscherner in plaina libertà. – Ingün iertavel nun es plü oblià da pajar taxas cha perdavants vaivan impromiss a clostras e baselgias per obtgnair la beadentscha eterna da lur ormas. *Mincha cumün* dess pajar onestamaing a seis spiritual, ma ha eir *il dret da til licenzchar e da tscherner ün oter*. Quatras as pudaiva decider mincha cumün o per ün preir o per ün predichant. – Dispittas nu das-chan plü gnir trattas avant l'ovais-ch e sia cuort, sco fin uossa; talas appellaziuns sun da drizzar a la prosma drettüra ota. – Plazzas d'ün prevost o d'ün decan dal dom, d'ün canonic, d'ün preir o chaplan nu pon plü gnir occupadas cun persunas da pajais ester. *L'ovais-ch da Cuoir po gnir elet dal chapitel dal dom be in perincletta culla Lia da la Chadè*. Els laivan impedir ch'ün adversari da las Lias ed ami da l'Austria dvainta ovais-ch, sco chi d'eira stat il cas pro la tscherna da l'ovais-ch Paul Ziegler. – A las *clostras* esa scumandà da tour sü novizs. L'intenziun

d'eira quella, cha las clostras dessan svanir davo la mort dals muongs vegls. Las *deschmas* grandas sün granezza e vin sun gnüdas redüttas sün ün quindeschavel, las *deschmas* pitschnas sün frütta, verdüra e ravas levadas ed oter plü. Per survagliar quistas decisiuns vain institui ün tribunal da 15 güdischs, tschinch da mincha Lia. – L'ovais-ch Paul Ziegler protesta cunter ils artichels. La cuort episcopala appellescha a l'imperatur. La Dieta da las Trais Lias nu ceda, ma per mancanza d'üna regenza executiva as tira a la lunga la realisaziun. La pussanza politica da l'ovais-ch d'eira tocca. Il bavun per la refuormaziun d'eira plü avert.

Gallicius vain sbandi our d'Engiadina l'an 1526

Davo seis retuorn da la disputaziun da Glion vain *Gallicius achüsà avant il tribunal d'Engiadin'Ota a Zuoz dal decan Bursella a Chamues-ch* e dals preirs G. B. de Salis a Zuoz e J. Raschèr a S-chanf pervi dad *eresia*. Gallicius protesta e's lubischa da defender sia cretta e sias doctrinas in basa a la Soncha Scrittüra, ma eir a man dals dottuors vegls da la baselgia, als quals ils adversaris as referivan. El declera d'esser pront da desister da sias opiniuns, quantbod ch'els til possan cumprovar üna doctrina fosa o ün errur. – I vain declerà chi's saja qua per sentenziar e na per disputar. Davant üna fuolla enorma in piazza publica a Zuoz chi spettaiva üna disputaziun tanter Gallicius e seis adversaris vain publichada la sentenza dal tribunal als 15 marz 1526: Sco eretic vain *Gallicius sbandi* our d'Engiadin'Ota, e chi chi allogia, vestischa, nudrischa o dà da baiver a quist eretic, survain ün chastì da 100 rentschs. Duri Champell raquinta d'üna scena drammatica: *Martin Adam da Chamues-ch* (ün descendent da quel Adam chi vaiva trafichà l'ultim chastlan da Guadaval seguond tradiziun) es sorti da la fuolla ed in fatscha al tribunal ha'l dit: «Eu n'ha in busacha be amo ses crüzers, ma cun plaschair vögl eu dar quels al caluoster per ch'el suna ils sains pel salvamaint da quella povra orma chi'd es morta, nempe la güstia, perche quella es morta e sepulida.» Quist affrunt vers il güdisch es restà sainza chastì. – Ingio cha Gallicius es mütschi, passand il pass da l'Alvra, nun es cuntschaint. Pac davo s'ha radunà il tribunal a Samedan ed ha levà la sentenza da Zuoz, dschand ch'ella d'eira zuond parziala e massa a favur dals preirs, e que in preschentscha e cun acconsentimaint da Parcifal Planta chi vaiva manà l'achüsa cunter Gallicius. – Davo deschedot dis es Gallicius gnü clamà inavo.

Gallicius, refuormatur da Lavin e Guarda 1529, as marida e sto mütschir

Emil Camenisch fa resortir in sia «Istorgia da la refuormaziun in Grischun» cha Gallicius vaiva duns intellectuals insolits, üna educaziun eccellente ed üna granda forza retorica. El suppuona cha las famiglias Bisaz e Bonorand til varan clamà a Lavin in basa als drets concess als cumüns tras ils 2. artichels da Glion. Da quel temp vaiva Lavin var 100 e Gonda var 20 chasas. A Guarda predgiaiva il preir *Peider Flura* eir fingià in sen evangelic. In december 1529 han tuots duos cumüns decis da schmetter la messa e da metter la predgia da l'evangeli aint il center dal cult divin.

Fingià l'an 1524 vaiva predgià ad *Ardez* il preir *Lüzi Sdratsch* in sen evangelic, ma lura s'ha el laschà intemurir da l'opposiziun ed ha rafüdà da far la messa pür l'an 1538. Però *Scuol* es dvantà refuormà tras *Chasper D. à Porta* 1530, *Ramosch* tras *Volfin à Porta* 1530, *Sa. Maria V.M.* e *Tschierv* tras predgias da Gallicius 1529 e 1530.

L'an 1530 d'eira rivà Gallicius a la persvasiun chi nu detta ingünas radschuns, ch'ün preir nu dess eir *as maridar* sco'ls oters cristians ed es entrà in lai cun *Uorschla Champell da Susch*, üna cusdrina da Duri Champell. El vaiva let illa Bibla Mt. 8, 14–15, cha eir l'apostel Petrus (cha la baselgia catolica resguarda sco'l prüm Papa) d'eira maridà ed illa charta 1. Tim. 4, 1–4 cha tuot quai cha Dieu haja creà saja bun, schi's retschaiva cun ingrazchamaint e cha quels chi scumandan da's maridar, sajan spierts surmanaders chi derasan doctrinas demonicas. Ma l'agitaziun pervi da lur lai d'eira a Lavin ed amo daplü a Susch, chi d'eira amo fich catolic, talmaing ferventa, ch'els s'han decis da bandunar Lavin. Passand sur ils pass dal Flüela e Strela suna rivats a Pralönch (Langwies).

Gallicius a Pralönch, 1530–1531, ed a Scharans, 1531–1535

E. Camenisch suppuona cha Gallicius haja tscherchà cussagl a Tavo pro seis collega Andreas Fabricius e ch'el s'haja rendü a Pralönch, siand cha là gniva amo discurre rumantsch. Però pac plü co davo ün an nu's sentiva'l neir là plü sgür.

A *Scharans* in Tumgias-cha vaiva il magister da las arts, Ulrich de Marmels, introdüt la predgia da l'evangeli. Sül let da mort, sco amalà

da la pesta, vaiva'l racumandà a sia raspada sco successur il refuormatur engiadinais. Cur cha'l pèr giuven es rivà in gün 1531 a Scharans, nu's varà'l indubità che miseria ch'els varan da far tras là. Plü bod vaivan ils preirs grandas entradas sun las taxas da messa, da confessar, da battaisems, funarals e nozzas. Ils predichants survgnivan uossa pajas annualas da 60–100 guldiners. A Scharans sun nats ils *prüms uffants* da la famiglia, Alexander e Maria. *Povertà e fam* d'eiran pro els adüna da chasa. Eivnas a l'inlunga nu d'eira gnanca pan sün maisa e charn be d'inrar. Pel solit mangiaivna verdüra cotta aint ill'aua. Ils nöbels Anton de Travers a Rietberg e Conrad Jecklin a Farschno (Fürstenu) han güdà our da la pèra miseria dals genituors cun lur uffantins. In üna charta a Bullinger giò Turich scriva Gallicius: «Qua nu pudarà eu plü tegner oura lösch!» Guardand inavo sün quels ans, dschaiva Gallicius plü tard a seis figls: «Suot quella cruscha n'ha eu imprais quella jada quels peds, dals quals cristians lams nun han ingün'idea: 'Nus ans gloriain eir da las tribulaziuns, saviand cha la tribulaziun prodüa pazienza, la pazienza experienza, l'experienza spranza. Ma la spranza nu lascha gnir a tuorp, perche l'amur da Dieu es spans'oura in noss cours tras il Spiert Sonch' (Rom. 5, 3–5). Meis figls, quist nu di eu per plandscher da mia povertà, dimpersè per cha vus imprendat da meis exaimpel ad esser pazchaints. La cruscha es ün cudesch vivaint, our dal qual s'imprenda blera fideltà.»

Gallicius prüm traductur rumantsch

Al cumanzamaint da l'an 1535 as rechatta Gallicius darcheu a *Lavin*. Il pensar dal pövel in regard a la marida dals predichants as varà intant gnü müdà. Als 2 favrer 1536 es nat il terz uffant cun nom Joannes.

In cuntrari als preirs chi faivan la messa in latin, predgiaivan ils refuormatuors in rumantsch, per cha'l pövel possa incleger il sen da l'evangelì. Perquai ha tradüt Gallicius quels ans in rumantsch il *Bapnos*, la *credentscha apostolica* e'ls *desch cumandamaints* e pac davo, aderind al giavüsch da Bainvgnüda Champell, d'üna sour da Duri, ün pèr chapitels da la *Genesis* (l. Moses) ed eir la *credentscha atanasiana*. Tradüand quistas duos confessiuns, l'apostolica e l'atanasiana, vulaiva Gallicius documentar cha'ls refuormatuors nu bandunan la vaira cretta cristiana-catolica-universala e's tegnan vi da l'interpretaziun biblica dals

cristians dals prüms tschientiners. Els as dostaivan cunter las achüsas e calumnias dad esser tradituors dal cristianissem. Uschè es gnü adoza il rumantsch al livel da lingua da baselgia e lingua litterara.

In quels ans es dvantà Duri Champell da Susch scolar da Gallicius e s'ha laschà introdüer illa cugnuschentscha da la Bibla e da la teologia ed ha cumanzà ad imprendar latin, grec ed ebraic.

Psalm 130: Da la chafuollezza'eu at clam, tü meis Segner

I nun es be per cas cha'l prüm psalm chi'd es gnü tradüt in rumantsch, seguind a la traducziun poetica da Martin Luther, es il psalm 130. El cuntegna il minz da l'evangelì. In fatscha a Dieu sta l'uman giò la chafuollezza da seis puchats. Quai pasaiva tant plü greiv sül cour da l'uman da quel temp, siand cha la baselgia dal Papa faiva depender il pardun dals puchats dal sacrifici da Gesu Crist *illa messa tras il preir* e da bleras *prescripziuns e cundiziuns statuidas da la baselgia*. Ma'l psalm disch: «Pro'l Segner es grazcha», «tü üsast pardun». – Eir la chafuollezza da persecuziuns e povertà varà resenti Gallicius. El gniva blasmà e turmantà sco «gurdin eretic». Ils preirs e magnats da l'Engiadina nu laivan laschar entrar la glüm da l'evangelì gnanca tras üna sfessa da l'üsch. La prümavaira dal 1537 ha'l stuvü ceder per la terza jada e bandunar l'Engiadina cun duonna ed uffants. El es rivà a *Malans*, ingio cha Joannes Blasius vaiva introdüt la predgia da l'evangelì. E uossa provaina dad incleger il rumantsch da quel temp, sainza reglas ortograficas, sco cha Duri Champell scriva in seis:

«*Ûn cudesch da Psalms e – Chiantzuns Spiritualas*», edi l'an 1562 e 1606:

«*Psalm CXXX*. Ebr. De profundis ad te clamavi Domine, etc.

S'poa chiantar in lg moed da lg prüm psalm, &c. E quell psalm haa tgnüd in il prüm fatt a chiantar in Ladin, quell fick alatràd huom Sar Philippus Gallitzius a Malans, in lg' ann da lg Segner 1537. Ilg qual ais ilg prüm psalm ch'eug nhag vys ed udy chiantand in noas Ladin.

S'chiaunta schkoa 'Uss tieffer not schry ich zuo dir'.

SUMMA. Eir quaist psalm appara ad esser statt fatt in üna greiwa persecutziun è fadigia, ud in ün grand approwamaint. Ed amuossa ch'ün deia cun fearma buna fidauntza è stawla sprauntza rugar, chia Deis ilg voellga dalibrar da tüoert è foartza è da tuotta anguosscha, è lg pardunar ils puchiads, traas ils quaus nuo guadangain l'ira da Deis sün nuo, è las parchiadas.

Our d'chiafuoll bsoeng brag eug proa tai,
Mia vusch o Senger Deis auda,
Las tias urailgas voalw' a mai,
Ed a lg meis roeg las awra,
Parchiai sch'tü vusch guardar a quai,
Quaunt puchiads eug nhag fatt a tai,
Chi poa awaunt tai Senger rumangair?

E staa sulettamaingk vy d'tai,
Ils puchiads da pardunare,
Chia pitschn' è grand stova tai tmair,
Eir in lg mellger dapurtare.
Cuntuott m'voellg eug sul cuffartar,
Sün Deis sulettamaingk m'lasschar,
Ed ingual seis plaed ngand guardar.

Esché bain gia dūr' infyn a la noatt,
Ed infün a la damaun da lg dy,
Schi dee meis cour brick esser schmoart
D'sia buntad nun wair dubbi,
Moa faar schkoa eir faw' Israel,
Chi staw' e sptawa drett fidel,
Fyna chia lg seis plaed naun ngywa.

Scha bain proa nuo sun puchiads blears,
Proa Deis ais blear plü gratzgia,
Seis maun nun haa tearm d'agiüdar,
Quun greiw nuo sèan chiargiadse.
Ell ais sulett quell bun pastur,
Chi ad Israel vain a ngyr,
A lg spandrar da seis puchiadse.»

In Coral 26 as poja leger l'adattaziun dad ün'otra traducziun da Duri Champell dal psalm 130 da Martin Luther (Our d'bsoeng chiafuoll clam eug proa tai).

Chanzun da Pasqua

«La cummünna chiantzun chi s'chiaunta a Paschkua da la rasüstauntza
da lg Sènger: fatta traas Philippum Gallitziun.

S'chiaunta schkoa, Christ ist erstanden.

Christ ais rasüstad sü,
Da tuott ilg seis martuiri
D'quai denn nuo tuots staar leidamaingk,
Parchiai ch'lg ais noass cuffoartamaint.
Halleluiah.

E sch'ell nun fuoss brick rasüstad,
Schi fuoss ilg muond tuott rumas moart,
Moa damae ch'ell ais rasüstad
Schi ais traas ell tuott vivantad.
Halleluiah.

Ed uschè vaira ch'ell ais dcheau,
Ngüd vyw è da ls moarts naun turnaa,
Schi ngyn nuo tuots a rasüstar,
Pagiailga dawoa noass fats pillgar.
Halleluiah.

E schkoa ell d'huossa via brick,
Nè moura nè indüra plü,
Schi ngyn nuo tuots chi qui ndürain,
Cun ell a saimper a staar bain.
Halleluiah.

Halleluiah, Deis saja ludad,
Deis saia ingratziad,
Chia lg noass Christ ais tscheart rasüstad
Chi voul a nuo saimpr'agiüdar.
Halleluiah.»

(Conguala nr. 167 dal Coral).

Chanzun cunter la confessiun catolica da quel temp

Sper quistas duos chanzuns chi espriman la fiduzcha evangelica in Gesu Crist ha publichà Champell eir üna poesia lunga da Gallicius cunter la confessiun catolica. Siand cha la messa e'l bargiatöli (Fegefeuer) d'eiran duos puonchs importants da la cretta catolica, gnivan els resen-tits dals evangelics sco negaziun da la grazcha da Dieu in Gesu Crist, e'ls serviaints da la baselgia dal Papa gnivan resguardats sco adversaris da Crist. Da tuottas duos varts gniva dovrada üna lingua aspra. Nus dudin ün vers sco exaimpel per la fervenza da la cuntaisa da quel secul.

«La messa, bargiatöli,
Duus spredschamaints da Christ,
Ais stat la marchantia
Da prears da lg Antichrist,
Cun ls quaus eaus haun spredschade
La paschiun da Christ,
Saiswess ingraschantade
Famailgia da lg Antichrist.»

Cumanzamaint da la Sinoda evangelica retica, 1537

Da desdrüer ün uorden vegl chi nu satisfa, es plü simpel co dad eri-ger ün nouv. Quai han experimentà eir ils refuormatuors. Plü bod d'eira l'ovais-ch da Cuaira chi dirigiva ed ordinaiva. A la cumünanza nouva dals crettaivels da l'evangeli mancaiva amo ün'istanza chi pis-seraiva per l'uniun necessaria illa libertà da l'evangeli. Crettaivels e pre-dichants indigens, ma eir preirs e muongs mütschits da l'Italia chi predgiaivan in Rezia, nu cugnuschaivan cunfins. Davo cha Comander da Cuaira vaiva suottamiss in nom dals predichants lur pissers, ha decis in schner 1537 la *Dieta da las Trais Lias*: La cumünanza dals predi-chants ha la cumpetenzza da 1. survagliar il cuntegn da vita e la doctrina dals predichants, da tils far render quint da lur operusità e da tils cha-stiar. 2. Dad examinar predichants esters chi vegnan illas Trais Lias e da perscrutar lur passà. – Bainbod han cumanzà ils predichants a's radunar minch'an sco Sinoda evangelica retica, mettand in pratica lur cumpetenzza a bön da la baselgia evangelica refuormada.

Gallicius a Malans 1537–1539, la disputaziun a Susch 1537/38

Sco dit avant, d'eira rivà Gallicius 1537 a *Malans*. Seis scolar Duri Champell til vaiva accompagnà per cuntinuar là sia scolaziun, eir sch'el d'eira fingià maridà, ma in barat ha laschà Gallicius seis figliet Alexander a Susch pro'l bap Chasper Champell. Als 10 mai 1537 ha parturi la duonna giuvna da Duri Champell a Susch *ün uffantin debel, in privel da vita*. Tenor üsanza catolica stuvaiva quel gnir battià subit per obtnair la beadentscha eterna. Ma siand cha *Chasper Champell* legiaiva la Bibla in sia chasa insembel cun oters e d'eira eir perquai maloura cul preir Schegg da Schusch e nu vulaiva clamar a quel pel battaisem d'urgenza, s'ha'l decis da battiar sves l'uffant muribund, in preschentscha da la duonna da part. Seis adversaris han profità da l'occasiun per frizzar sü il pövel cunter el. Davo'l funeral da l'uffant haja dat ün tumult. «Quel eretic ha merità fingià dalöncch innan da svanir da quist muond! Quai es sia cuolpa cha la povra orma da l'uffant innozaint es ida a perder pervi d'ün battaisem na valabel», tunaiva l'imbüttamaint. Las spadas sun gnüdas trattas da tuottas duos varts. Ün pèr homens resoluts han gnü stainta e fadia dad impedir chi cula sang.

Chasper Champell es gnü achüsà dals adversaris pro'l *mastral da la drettüra d'Ardez*, Conradin de Planta a Zernez. Quel ha portà il plant avant *la Dieta da la Lia da la Chadè* a Cuaira. As trattand d'üna questiuin teologica, ha quella surdat la decisiun al *decan da l'Engiadina, Joannes Bursella a Chamues-ch*. Sch'el chatta cha Champell haja fallà in basa a la Soncha Scrittüra, dessan las autoritats da la drettüra d'Ardez til chastiar toccantamaing. Sch'el til chatta sainza cuolpa, dess Champell restar liber da mincha chasti e multa. Il prüm d'eira il decan Bursella da l'avis cha Champell haja agi inandret in quella situaziun urgiainta. Dürant ils prossems mais s'ha'l laschà persvader da la cuntrapart da fixar pels 27 december 1537 a Susch *üna disputaziun* sur da la cretta. Siand cha Gallicius d'eira dadour munts e cha'ls predichants Flura a Guarda, Sdratsch ad Ardez ed a Porta a Scuol d'eiran gnüts intemurits, speraivan ils preirs, surtuot *Peider Bart Padrun a Zuoz*, da dar il cuolp mortal al movimaint evangelic.

Al Firà da Nadal sun rivats a Susch *ils preirs d'Engiadina, ils güdischs e delegats dals cumüns* e'ls pacs *predichants*. Ma Comander a Cuaira vaiva pisserà chi cumpara da mincha Lia ün predichant. Adonta da Nadal, da fraidüras e privel da lavinas sü'l pass dal Flüela sun rivats al di fixà a Susch eir trais predichants da las chapitalas da las Trais Lias

chi savaivan rumantsch: *Peider Brun* da Glion, *Joannes Blasius* da Cuoiria ed *Andreas Fabricius* da Tavo, insembel cun *Gallicius* aint da Malans.

Dals 28 december fin als 4 schner esa gnü discus ferventamaing in baselgia da Susch in fatscha als güdischs da la drettüra d'Ardez e'ls delegats dals cumüns ed in preschentscha da blera glieud a man da las tesas da la disputaziun da Glion dal 1526 e sur da la dumanda dal battaisem. Da quel temp portaivan ils homens lur arma. Ma ils güdischs vaivan scumandà da tour armas in baselgia. Ils pledaders principals d'eiran per la vart catolica *Peider Bart Padrin da Zuoz* e per la vart evangelica *Filip Gallicius*. Duos dis e l'inlunga esa gnü discus be sur dal möd da proceder, fin cha'ls deputats dals cumüns han fixà la rouda da la discussiun, lura dals 29 december fin als 4 schner esa gnü dibattü sur da la prüma tesa da Glion: «*La baselgia es nada our dal pled da Dieu, sto restar pro quel e na tadlar sün ün'otra vusch*», sur dal battaisem d'urgenza e davo sur dal rest da las trattativas da Glion. Ils güdischs e deputats vaivan statui cha sco argumaints e cumprouvas des-san valair be quels our dal Vegl e'l Nouv Testamaint da la Bibla.

La prüma tesa: cha la baselgia saja nada our dal pled da Dieu e nu possa tadlar sün ün'otra vusch, ha declerà Gallicius uschè bain, cha la cuntrapart nun es statta in cas da svalütar seis plets. – In regard al *battaisem d'uffants* d'eiran ils evangelics da l'avis cha quel dess gnir cumparti be dals serviaints ordinats, siand cha Cristus vaiva dat quista incumbenza be a seis apostels e consequentamaing eir a lur successuors. Ils catolics decleraivan cha in cas d'urgenza possan battiar eir duonnas da part, per cha'ls uffants nu mouran sainza battaisem e füssan cundan-nats in etern. Ils evangelics a l'incunter intunaivan cha la cretta in Cristus renda salv e na l'aua dal battaisem, sco cha Gesu ha dit eir al mal-fattur vi da la crusch chi nu d'eira battià: «Hoz sarast tü cun mai aint il paradis.» Ma ils crettaivels nu spredschan il battaisem, siand cha Gesu til ha cumandà. Il battaisem es ün segn ed ün pegn per la vita.

Ils güdischs, tuots amo catolics, han decis cha'l battaisem d'urgenza dess gnir cumparti in prüma lingia d'ün predichant o d'ün preir e, scha quai nun es pussibel, d'ün hom vegl e degn o lura pür d'üna duonna. – In regard a las otras dumandas da la cretta *dess minchün avoir la libertà da crajer quai ch'el manaja da pudair respuonder avant Dieu*.

Il perscrutadur Traugott Schiess scriva: «Quatras d'eira datta libra la via per la refuormaziun eir in Engiadina.» Ma i laiva temp, fin cha la majorità da la populaziun da mincha cumün d'eira pronta dad abolir la

messa, ad Ardez amo quel an 1538, a Ftan 1542, a Tschlin 1545 ed a Susch 1550. (Vair: Duri Champell, *Historia Raetica* II, chap. 58, 224–275 ed in tudais-ch Conradin von Mohr, *Rätische Geschichte*, 342–366.)

Gallicius es tuornà darcheu pro sia raspada a *Malans*. – Dal 1540 fin al 1542 es Gallicius per la terza jada predichant a *Lavin*. La stà dal 1542 es el gnü clamà a *Cuoira sco magister a la scoula latina* da San Nicolai cha la Lia da la Chadè vaiva fundà trais ans avant. El vaiva da rimplazar a seis cusdrin l'umanist Simon Lemnius e'l rectur N. Baling chi d'eiran gnüts licenzchats. Ma da duos chartas a Bullinger a Turich resorta ch'el nu vaiva blera satisfacziun in sia occupaziun nouva.

Gallicius per la quarta jà a Lavin 1544–1551, 2. disputaziun a Susch 1544

Dal schner 1544 fin in marz 1551 as rechatta Gallicius darcheu a Lavin, ingio ch'el maina üna scoula. Intant d'eiran rivats our d'Italia duos muongs chi predgiaivan a Lavin e Ftan. Els derasaivan doctrinas anabaptistas, v.d. els nun arcugnuschaivan il battaisem dad uffants e laivan battiar amo üna jada ils creschüts. Perquai gnivan els nomnats anabaptists (Wiedertäufer). In plü pretendiaivan els cha Dieu saja la funtana dal bön ed eir dal mal. Tenor quista predestinaziun absoluta nu vess l'uman sves ingüna respunsabilità per seis fats. Els schnejaivan eir la spendranza tras la paschiun da Gesu Crist. Eir l'autorità dal stadi gniva ignorada dals anabaptists extremists. Quai d'eiran doctrinas cha eir ils evangelics nu pudaivan arcugnuoscher.

A *Lavin* esa reuschi a Gallicius da s-chatschar il muong Girolamo Milanese. Ma causa cha'l muong e predichant *Francesco Calabrese* a *Ftan* insistiva sün sias doctrinas ed entusiasmaiva la glieud, es el gnü cità ad üna *disputaziun a Susch*. Remarchabel es cha dasper Gallicius ed ün pèr predichants sun cumparüts a Susch eir Peider Bart Padrun ed oters preirs, plü aint dal Vnuost, cul chastlan episcopal Tumasch Planta, divers delegats dal prefet dal chastè da Danuder (l'archiduca d'Austria sco cunt dal Tirol vaiva amo il dret da tribunal criminal sur da l'Engiadina Bassa) e tanter ils deputats da l'Engiadina e da la Val Müstair eir Gian Travers da Zuoz. Quista preschentscha a Susch demuossa cha l'anabaptissem gniva resguardà sco ün privel pel stadi e per la güstia publica. – Adonta da tuotta fadia da Gallicius e Padrun nu

s'ha Francesco laschè persvader. Tenor sentenza dals güdischs ha'l stuvü bandunar il pajais.

Ma Gallicius ha gnü amo suvent occasiun da cumbatter ideas anabaptisticas. L'an 1549 til ha la Sinoda delegà insembel cun Blasius da Cuoir, Fabricius da Tavo e Jecklin da Tusan a *Clavenna*. L'anabaptist Camillo Renato, ün Sicilian, vaiva attachà il predichant da la raspada evangelica da Clavenna, Agostino Maynardo. Davo üna *disputaziun* da duos dis ha formulà *Gallicius 20 artichels da cretta*. Quels sun gnüts acceptats unanimamaing dad ambas parts. Però pür l'an 1551, cur cha Camillo ha bandunà Clavenna, s'ha balchada la dispitta.

Gallicius predichant a Cuoir, 1551–1566

Vers la fin dal 1550 scriva Gallicius a Bullinger ch'el haja l'intenziun da gnir da prümvaira a Turich a tscherchar üna piazza per cha seis tschinch figls hajan occasiun dad imprendere tudais-ch. Ma intant vaiva la pesta sdrappà a Cuoir var 1600 persunas da la vita, tanter quels eir a seis cusdrin, il poet renomnà Simon Lemnius Margadant, ma eir al predichant da la baselgia da Sta. Regula a Cuoir. Il cussagl da cità ha clamà sco successur a Gallicius chi ha surtut in marz 1551 sa plaiv nouva.

Siand cha Joannes Comander a la baselgia San Martin d'eira fingià in età avanzada, schi's bada our da las chartas da quel temp, cha *la direzzion dals affars ecclesiastics* pertoccaiva adüna daplü a *Gallicius*. La Sinoda nu vaiva amo üna organisaziun stabla, uschè cha'ls duos predichants da Cuoir dvantaivan adüna plü importants per vagliar sur da la predicaziun da l'evangeli illas trais Lias, al nord ed al süd da las muntagnas.

Quai ha chaschunà ün conflict cun *Pietro Paolo Vergerio*. Quel vaiva stübgia il prüm giurisprudenza, d'eira gnü tramiss lura da la curia papala sco ambaschadur a cuorts da prinzis in Germania. Per seis merits d'eira'l gnü nomnà sco ovais-ch in Croazia e lura da sa cità patria Capodistria. Sco nunzi dal Papa ha'l gnü üna discussiun cun Martin Luther a Wittenberg ed ha eir tut part a la disputaziun da Worms. Pervi da seis divers contacts culs protestants d'eira nat il suspect ch'el haja simpatias per quels e per as dostar ha'l decis da scriver ün'ouvra cunter ils eretics. Stübgiaand las publicaziuns dals refuormatuors, è'l gnü tschüf svesch da lur opiniuns. Davo blers dubis ed esita-

ziuns s'ha'l desdit da la baselgia catolica. Per nu gnir perseguità – eir da l'inquisiziun da la curia papala – è'l mütschi in mai 1549 illas Trais Lias. Qua ha'l predgià in Vuclina, a Puschlav, Puntraschigna e Samedan. Dal 1550–1553 d'eira'l predichant a Visavraun, ma eir bler in gir da Cuoir fin Turich e Losanna. Pervi da sias capacitats e sia reputaziun dumandaiva'l da la Sinoda da gnir nomnà sco *visitadur* cul dret dad installar e licenzchar predichants illas valladas talianas e lura da-fatta dad instituir ün'*aigna sinoda* dal süd. – Però Comander e specialmaing Gallicius s'han dostats ferventamaing cunter quellas ambiziuns. Els vulai van mantegner l'uniun da tuot la baselgia evangelica in Rezia ed i'ls pajais sudits da Vuclina e Clavenna.

La Sinoda retica surdà a Gallicius la lezcha da cumpuoner la «Confessio Raetica»

La Sinoda dal 1552 ha decis da statuir üna confessiun da cretta e uordens sinodals, surdand l'elavuraziun a Gallicius, in collavuraziun cun Comander. I's trattaiva da sclerir ils cunfins a dretta vers la baselgia catolica, a schnestra vers ils fùgitivs talians spiritualists, antitrinitarics ed anabaptists, s-chaffind uschè üna basa cumünaivla pels predgiaders e las raspadas illa Rezia. In üna charta a Bullinger giò Turich motive-scha Gallicius la necessità da normas: A tscherts fùgitivs our d'Italia nu plascha nüglia oter co quai chi sbuorfla our da lur agen cheu ed es plü insolit pussibel. Ils üns schnejan la trinità, oters manajan cha la vgnüda da Cristus nu füess statta necessaria, oters cha Dieu saja la funtana dal bön, ma eir dal mal e ch'el haja plaschair eir vi dals malfats, oters dera-san üna predestinaziun determinada: ün vain salvà, eir sch'el fa dal mal, ün oter vain sbüttà da Dieu, eir scha sa cretta saja güsta e sa vita buna.

Cuntgnü da la confessiun retica

«1. Tuot ils predichants illas Trais Lias in Rezia confessan quella cretta sco vardà s-chetta e na falsifichada chi vain transmissa ed instruida illas Sonchas Scrittüras dal *Vegl e dal Nouv Testamaint* e chi vain resümada cun pacs plets in tscherts *simbols* cha tuot ils crettaivels han arcugnuschü da vegl innan sco sonchs e normativs.» Cun quists simbols sun maniadas las trais confessiuns ecumenicas da la baselgia dal

temp vegl, nempe la «Confessiun apostolica», la «Confessiun nicena» e la «Confessiun atanasiana». Quatras vöglian ils predichants as dostar cunter l'imbüttamaint ch'els tradischan il cristianissem e sajan eretics. I dan perdüttanza da lur cretta illa trinità. La cretta in l'incharnaziun da Dieu in Gesu Crist es necessaria per obtgnair la beadentscha eterna. I'l uman Gesu d'eira Dieu preschaint. Tras Gesu e sia mort dolurusa eschan nus gnüts salvats e reconciliats cun Dieu. La grazcha da Dieu e sia charità retschevaina tras cretta. Il mal nu deriva da Dieu, dimpersè our da nus sves. Dieu voul salvar a tuot ils umans. Alchüns van a perder tras lur aigna ostinadezza. Biblic sun duos sacramaints instituits tras Gesu sves: Battaisem e Soncha Tschaina. Quels nu nettajan e santifichan sves, ma sun segns cha Dieu ans santificha. «Quist es meis corp», «quist es meis sang» es dad incleger sco «expressiuns figürativas», sco cha Gesu ha eir dit: «Eu sun la glüm», «eu sun la porta». – Predichants illas Trais Lias han dad arcugnuoscher quists artichels. Tals cun tendenzas ereticas pon gnir admonits o exclus dal ministeri e da la Sinoda.

Attach a la «Confessiun retica» seguan «*Placita synodi*», *uordens sinodals e da baselgia*. La Sinoda vain averta dal senior dals predichants cun uraziun e lecziun dal psalm 119 in latin e tudais-ch. I segua la tscherna dal «minister synodi» (suprastant: pel solit ün predichant da Cuoira), dad assessuors e dal scrivant. Quel prelegia tuot la «Confessiun Retica» o ün riassunt da tala. Absenzas o retards a la Sinoda vegnan chastiats. Ils sinodals han il dret da far dumandas e propostas, ma desan discuorrer sainza blasmar ad oters. Candidats pel ministeri da predichants dessan gnir examinats in regard a lur deport, lur stüdis e lur cugnuschtschas da la doctrina cristiana. Esters han in plü da preschantar ün attest da vita pulita. Per pudair surtour üna pravenda voula üna clamada legala da la raspada. Pro las censuras sur dal deport persunal e l'uffizi dals sinodals es minchün oblià d'avisar tuots fals o eir be famas sur da sinodals, ma da mantegner secretezza absoluta vers l'extern. Predichants indegns da lur uffizi pon gnir exclus temporalmaing da la Sinoda e da lur plaiv.

Uorden pels predichants: Il cult divin rinserra il Bapnos, la confessiun apostolica, ils 10 cumandamaints e sco part centrala la predgia, na be sur da pericopas preferidas, ma declerand cuntinuantamaing cudeschs biblics. Per evitar abüs dals anabaptists, sto il battaisem gnir cumparti dal predichant i'l cult divin tenor la liturgia da Comander o da Turich, ma na al liber e neir s'inservind da sal, öli o spüda. Per la Soncha Tschaina esa da dovrar il formular cumünaivel e pan sainza

alvamaint (in algordanza a la manna dals Israelits aint il desert). La dumengia es in fuond ün solit di, ma per amur da l'uorden voula ün di fixà a l'onur da Dieu e per tadlar l'evangeli, resguardand eir la famiglia. Sco festas da baselgia dessan valair Nadal, Pasqua e Tschinquaisma cun lur firats. Striögn e magia dessan esser scumandats.

La confessiun retica e'ls uordens sinodals cha Gallicius vaiva scrit la stà, eir in consultaziun cun seis collega attempà «bap» Comander, es gnüda approvada da la *Sinoda d'utuon in november 1552*, cumbain cha Vergerio ed oters fùgitivs talians as vaivan opposts ferventamaing. La cundiziun da la Sinoda, cha l'ami e cusgliader dals predichants retics, l'antistes zürigais Heinrich Bullinger, detta seis acconsentimaint, ha pudü gnir realisada pervi da sia malatia pür la prümavaira 1553. La *Sinoda dal gün 1553* ha lura approvà la «*Confessio raetica*» definitivamaing, davo ch'ella vaiva fat als predichants talians la concessiun chi's possa far la Soncha Tschaina eir cun pan cun alvamaint. La *Dieta da las Trais Lias*, culs deputats da tuottas duos confessiuns, tilla ha confermada e missa in vigur per las raspadas evangelicas in Rezia.

Pac avant sia mort han suottascrit Gallicius e Joannes Fabricius da Cuoiria in nom da la Sinoda retica la «*Confessio Helvetica Posterius*» dal 1566, scritta da Bullinger ed arcugnuschiada da tuot las baselgias evangelicas da la Confederaziun.

Gian Travers clama a Gallicius per predgiar a Zuoz, 1554

Tuot l'Engiadina Bassa, Samedan, Puntraschigna, Bever, Silvaplauna, Segl e tuot la Bergiaglia vaivan aboli la messa ed introdüt la predgia da l'evangeli, Zuoz, la chapitala putera, e seis contuorns amo brich, cumbain cha *Gian Travers* staiva in corrispondenza amicala cun Gallicius a Cuoiria e cun Bullinger a Turich. El d'eira però eir stat chancelier e majardom da l'ovais-ch da Cuoiria e pigliaiva resguards familiars per l'ovais-ch Tumesch Planta chi vaiva amo seis genituors a Zuoz. Travers vaiva 70 ans, d'eira stat nuder e 13 jadas mastral d'Engiadin'Ota, guvernadur da la Vuclina a Sondrio, cumandant da las truppas da las Trais Lias illas guerras da Müsch, autur da la «Chanzun da la guerra dal chastè da Müsch», e da plüs dramas biblics «Josef», e'l «Figl pers», legat da las Trais Lias pro l'imperatur Carl V, pro'l rai Ferdinand I, pro la Republica da Vnescha, pro'l duca da Milan e delegà a dietas elveticas.

Davo radunanzas e discussiuns a Zuoz ha scrit Travers duos jadas a Gallicius, in favrer 1554, da gnir a Zuoz a predgiar l'evangeli. Siand

cha'l cussagl da cità da Cuaira vaiva aderi al giavüsch da Travers da dar liber lur predichant per ün temp, s'ha tratgnü Gallicius d'ürant ün mais a Zuoz. L'avantmezdi vaivan ils preirs il pled illa baselgia San Luzi, e'l davomezdi predgiaiva Gallicius illa chapella Sta. Chatrigna, eir in preschentscha dad audituors dad oters cumüns. Pac davo esser tuornà a Cuaira scriva Gallicius in üna charta a Bullinger cha pro üna votaziun a Zuoz s'haja express amplamaing la majorità per acceptar la refuorma. In g'ün da quel an es Gallicius d'archeu gnü clamà a Zuoz ed ha predgià d'ürant duos eivnas. Ils da Susch han surlaschà lur predichant Duri Champel eir a quels da Zuoz, il qual ha predgià d'ürant 16 mais a Susch ed a Zuoz, ma eir a Madulain e Chamues-ch. Gian Travers s'vess ha dumandà ed obtgnü da la Sinoda il permiss da pudair predgiar eir el.

Gallicius s'ingascha pels f'ugitivs refuormats da Locarno

Quels vaivan stuvü f'ugir da Locarno e d'eiran rivats a Roveredo. In marz 1555 ha delegà il cussagl da cità da Cuaira a Gallicius pro la Lia Grischa ed ha procurà il permiss, cha quels possan star almain per ün temp a Roveredo sül territori da la Lia Grischa e s'ha intermiss inavant per quels, fin ch'els han pudü traversar in mai cun duonnas ed uffants il pass dal San Bernardin ed han chattà lura a Turich ün refügi stabel.

La famiglia da Gallicius

Gallicius vaiva cumpilà üna lavur «*Da religione et pietate christiana*» per instruir seis uffants, specialmaing ils figls chi dessan d'vantar predichants. Da quella resorta cha dal 1534–1548 d'eiran nats ils uffants Alexander, Maria, Joannes, Josua, Filip, Uorschla, Gideon (mort davo quatter mais), Anna ed ün seguond Gideon. Gallicius ha instrui per part s'vess seis figls illas linguas veglias ed illa teologia. Alexander e Joannes han stübgia ün temp a l'università da Basilea, Joannes e Josua eir a quella da Tübingen. Là tils ha provists P. P. Vergerio cun stipendis. Ma lur bap tils ha clamats inavo in patria, per ch'els possan servir a la baselgia in patria e nu stopchan s'obliar a l'ester. Ils figls as nomnan d'archeu cul dret nom da famiglia *Saluz*. Alexander ha surtut dal 1555 la plaiv da Tusan e plü tard quella dad Aschera (Schiers), Joannes quella da Jenaz-Fideris-Furna, Filip es d'vantà predichant a Flem e Gideon a Luzuin. Da duos figlias as saja chi vivaivan a Cuaira.

Dischillusiuns e fals da Gallicius

In favrer 1557 es mort *Joannes Comander*, il refuormatur principal e predichant a la baselgia San Martin a Cuaira. Il cussagl da cità giavüscha a Bullinger da trametter sü da Turich ün hom capabel sco successur. Seguind a seis cussagl es gnü tschernü *Joannes Fabricius Montanus*, ün neiv da Leo Jud, da l'ami e collavuratur da Bullinger. Gallicius as vaiva cumpromiss, servind plüssas jadas sco traductur a l'ambaschadur imperial Angelo Ricci chi provaiva dad obtgnair passagi liber per las truppas imperialas tras il territori da las Trais Lias. Gallicius s'ha s-chüsà, dschand cha quella istanza da Ricci d'eira fingià publica illas Trais Lias e ch'el haja stuvü tradüer per giavüsch e cumand dal chanzlist da cità e per mancanza d'ün traductur adattà. Sgür cha eir sia povertà e s-charsdà per la famiglia numerosa e sia spranza da pudair trametter a seis figls a stübgjar a Turich o Basilea til varan influenzà, sco chi scriva Traugott Schiess.

La relaziun cul rectur Pontisella da la scoula latina a Cuaira e cun seis collega giuven nu d'eira armoniusa. I para cha'ls cumbats e las staintas da blers decennis vaivan indüri e sdarschià seis character. Eir seis prüm scolar ed ami Duri Champell chi admiraiva sias prestaziuns cumplandscha seis fals e sia dürezza eir invers sia duonna e seis uffants. Seis biograf Tr. Schiess scriva: «I füss però fich ingüst, pervi da quistas mancanzas, dad invlidar ils merits ch'el ha acquistà per sia patria tras seis ingaschamaint, cul quel el ha dedichà seis megliders ans cun staintas e sacrificis per derasar la refuormaziun.»

Gallicius moura da la pesta, 1566

Fingià l'an 1550 vaiva desdrüt la pesta bod la mità da la populaziun da Cuaira. Dal 1566 es l'epidemia entrada nan da l'Alsazia a Basilea fin a Cuaira. Spartind la Soncha Tschaina a Tschinquaisma, es Gallicius gnü tschüf da la malatia ed es mort il venderdi davo, als 7 gün: eir sia duonna e trais figls han stuvü succomber a la pesta, pacas eivnas davo eir seis collega Fabricius.

Üna tabla vi da la baselgia da San Martin a Cuaira algorda als duos refuormatuors Comander e Gallicius. Monumaints litterars per Gallicius sun eir las duos prefaziuns cha Bifrun e Champell vaivan giavüschà dad el per lur ouvas.

**Prefaziun da Filip Gallicius pel Nouv Testamaint
da Jachiam Bifrun, 1560**

(In ortografia simplifichada)

«*Filip Gallicius chi eir Saluz* avuoira (giavüscha) a la giuventüm d'Engiadina grazcha e pêsch da Dieu tres Gesu Crist.

Cumbain cha nossa terra d'Engiadina es sül muond üna terra ota e sulvedgia, schi s'ho ella impercho saimper chatteda cun glieud cultiveda e cun tschervellas, adestra tiers tuots uffizis e bellas chosas. Perque pudessans nus numner brich pochassas persunas chi sun stedas e chi vivan e sun auncha hozindi, chi cun lod ed onur haun savieu redscher e cusglier glieud e terras. Schabain alchüna persuna melintraguida nu s'ho trupageda da vulair dir otra guisa. E taunt scu cha tuocho a la letra, schi ho quella nossa terra purto homens cuntschieus e ludos per tuottas las terras tudas-chas e ladinassas. Cumbain cha s'hegia vulieu piglier per mauns que chi eira il pü grand bsögn, da tradür la scrittüra da l'inter text dal sench evangeli in nos ladin, nun es auncha sto üngün, saja ch'el hegia tmieu la fadia u il cuost u vis, cha nossa lingua nu saja uschè richa da plets, scu cha'd es la tudas-cha u la lumbarda u forsa otras. Ma uossa ho Dieu sdsado per sia bunted il spiert d'ün nos hom, da l'illatro e bain sabgiaint *Jacob Bifrun u Tütschet*, al quël es do taunta scienza, ch'el ho (scu cha tü vezzast cò) ardüt sieu sench pled in nos linguach, cun plü cuorts plets ed adestrezza cu ch'eu avess pudieu crajer cha s'avess pudieu fer. Perque dessans nus tuots ingrazcher a Dieu, il quël favella uossa cun nus amiaivelmaing in nos pled, scu ch'el fo eir in tuots oters pajais. Nus dessans eir savair grô e luder degnamaing a quel dit nos hom, schabain ch'el nu tschercha lod da nus, ma sul da Dieu. Be cha vus legias que ed imprendas a vair cun voss ögls chi chi saja vos Salveder e che cha quel amuossa cun sia sencha buocha. A nun es da resguarder que scu chosa pitschna, scu cha bgers quaitan (s'impaisan), ma per il salüd da l'orma e dal chüerp per in etern. Dieu saja quel chi as detta intellet, cugnuschentscha e fidaunza da sieu figl, nos Segner e Salveder Gesu Crist. Amen.

Scritta in Cuoir, als 18 dis d'marz 1560.»

Prof. Reto R. Bezzola scriva in sia «Litteratura dals Rumauntschs e Ladins»: «A nu's po guera imaginer üna pü clera *manifestaziun da la*

conscienza d'ün'egna lingua e cultura co quaista decleraziun, chi pür admettand la poverted relativa dal pled ladin in confrunt cul taliaun (lumbard) e'l tudas-ch, nu s'insömgia niauncha la pussibilted dad adopter l'ün u l'oter scu lingua da scrittüra, mo metta il pais sün l'egna civilisaziun. E que cun üna nettezza e sobrieted da linguach, taunt pü impreschiunanta cha la lingua scritta ais apaina creeda e cha Gallicius svesse as schmüravaglia da che ch'ell'ais capabla.»

Prefaziun da Filip Gallicius pels Psalms e las chanzuns spiritualas da Duri Champell, 1562

(In ortografia e stil simplifichats)

«*Filip Gallicius Saluz* a la giuventüm cristiana ed a tuots cristians d'Engiadina grazcha e pasch da Deis, tras Gesu Crist.

In tuot il muond, ingio cha uossa per grazcha da Deis as predgia l'evangelì, sun tals chi scrivan e chantan psalms e bellas chanzuns a lod ed ingrazchamaint da Deis ed avisamaint dal prossem, sco cha eir quel dess crajer e s'impissar. Sul pro nus in nossa Engiadina manca bler in quai. Brich cha l'evangelì nu vegna predgià in nossa terra (perche ch'el es il prüm gnü cumanzà a gnir predgià in Engiadina sur e suot i'ls ans 1524 da mai il prüm e dalanderinnan eir dad oters fidels predgiaduors da nossa terra blers, fin ch'eir alchüns our da la Lumbardia sun gnüts davo pro nus). Però nus nun avaivan poets e persunas sabgiaintas chi'ns pudessan eir in quai gnir in agüd. Perche, tü lectur cristian, desast savair chi's chatta s-chars vainch o trenta illatrats chi sapchan eir uschigliö bain e gnanca ün poet chi haja il möd ed il savair da far inandret chanzuns tschantadas, cha tuot ils plets cumbüttan e's respuondan, sco chi dess esser e tocca in üna tala ouvra. Ma uossa ha fat Deis eir a nossa terra la grazcha e dat quel dun, ch'ella nun ha bricha be la viva predgia dal sonch evangelì, ma eir glieud chi san metter in nos linguach la Scrittüra Soncha (sco chi ha fat uossa d'incuort cul Nouv Testamaint il bain sabgiaint Jachiam Bifrun) e san far Psalms cun quella abiltà e deschanza sco dit uossa (quai chi'd es ün dun special da Deis). Perche nos linguach nun es mai stat scrit e nu s'ha neir brich cret chi's possa scriver quel, fin avant brich blers ans, cha l'hom saim-per degn da gnir nomnà cun onur sar *Joan Travers da Zuoz* ha el il prüm scrit in ladin da nossa guerra chi ha cumanzà cun nus il chastlan

da Müsch, dal qual nus ans vain stuvüts dostar cun l'arma, incunter il qual Deis ans ha eir dat victorgia e'ns ha cussalvâ in nossa libertà. Uossa (sco ch'eu vaiva cumanzâ a dir) ha Deis muantâ sü l'onest, illatrâ e bain affundâ illa Scrittüra Soncha, sar *Duri Champell*, chi ha miss in ladin quel bel cudesch dals Psalms, da quel rai fidel e lodâ da Dieu grandamaing e profet sonch David, (eir cun otras bellas chanzuns sonchas spiritualas, fattas zuond danöv), cun tanta scienza, tant bels plets, tanta adestrezza e grazcha ch'ün sto as schmüravgliar. Perche cha el cun seis scriver nun ha miss brich be il maniamaint da la scrittüra dal profet, ma ha eir perdüttâ cha nos linguach chi vain tgnü per grosser ha eir sia grazcha ed amur, uschè bain sco eir qualün oter. Pür tü uossa chi sast leger, legia e chanta quistas chanzuns chi pon a Tai ed a quels chi't dodan intradar sülla via dal Segner, perche cha'ls doctuors vegls han dit cha'ls psalms sajan ün summari e'l mizguogl da tuot la Scrittüra Soncha. Perquai schi artschaiva quist cudesch cun lod a Deis e sapchast grâ, ch'ün possa avair buna vöglia da scriver daplü e forsa far eir oter chi saja bön a tai ed onur a tuot nossa terra, la quala haja eir tscharvels e glieud chi sapchan. Qua nun at vain miss avant oter co quai chi es onur a Deis e salüd da las ormas. Deis saja quel chi'ns iglümna, cha nus cugnuoschan plainamaing sia via e quel bain ch'el ans fa tras seis suletnat figl Gesu Crist, ün Deis cun il Bap e'l spiert Sonch. Amen.

Dat a Cuoir, al 15avel di d'mai da l'an 1562.»

Prof. Reto R. Bezzola remarcha in sia «Litteratura dals Rumauntschs e Ladins»: «La prefaziun als Psalms da Champell ais invezza fich interessanta tres *la clera conscienza da que cha que voul dir da funder üna lingua litterara ed üna poesia cun mezs uschè modests ...*»

«Gallicius sentiva cleramaing e cun emozion interna la bellezza da la lingua in sia fuorma poetica chi mettaiva auncha pü in evidenza sia grazcha e sonorited.»

Funtanas e litteratura

- BERGER, HANS: *Der Engadiner Philipp Gallicius*. – In: Bündner Kirchengeschichte, Bischofberger AG, Chur, 1986. .
- BLANKE, HULDRICH: *Philipp Gallicius, 1504–1566*. – In: Bedeutende Bündner aus fünf Jahrhunderten, Festgabe der Graubündner Kantonalbank, Calven-Verlag Chur, 1970.
- BONORAND, CONRADIN: *Philipp Gallicius (1504–1566)*. – In: Die Engadiner Reformatoren, Evang. Kirchenrat Graubünden, Chur, 1987.
- CAMENISCH, EMIL: *Bündner Reformationsgeschichte*, Cuoir 1920.
- CAMENISCH, EMIL: *Die Confessio Raetica*. – In: Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden, 1913, Cuoir 1914.
- CAMPELLI, ULRICI: *Historia Raetica*. Duos toms, scrits a Cuoir ed a Tschlin 1573–1576, cun agiuntas 1577–79/82, stampats pür 1887 e 1890. – In: Quellen zur Schweizer Geschichte, toms 8 e 9, editur PLAC. PLATTNER, cusglia guvernativ.
- CAMPELLI, ULRICI: *Raetiae alpestris topographica descriptio*. Scritta 1570–1572, cun agiuntas fin 1576 e 1582. Stampada pür 1884. – In: Quellen zur Schweizer Geschichte, tom 7, editur C. J. KIND, archivar chantunal.
- LEONHARDI, G.: Biografia da Filipp Gallicius, reformatur grischun. Trad. rumantscha da P. JUSTUS ANDEER, Coira 1878. (Ed. tudais-cha Bern 1865).
- MENNI, J.: *Philipp Gallicius Saluz*, Samedan 1878.
- MOHR, CONRADIN VON: *Ulrich Campells zwei Bücher rätischer Geschichte*. Excerpts tradüts ed elavurats. Cuoir 1849 e 1851.
- SCHIESS, TRAUGOTT: *Philipp Gallicius (1504–1566)*. Ein Lebensbild zur Erinnerung an den 400jährigen Geburtstag auf die Reformationsfeier 1904.
- SCHIESS, TRAUGOTT: *Philipp Gallicius*. – In: Quellen zur Schweizer Geschichte, tom 23, Bullingers Korrespondenz mit Graubünden, 1. tom 1533–1557, Basel 1904.